

Lise Togeby

Som man råber i skoven

Den hidtidige forskning i indvandrernes inddragelse i samfundslivet i de nordiske lande har tegnet et ensartet bedrøveligt billede. De etniske minoriteter deltager langt mindre i både valgene og i andre former for politisk aktivitet end den indfødte befolkning. Men måske skyldes det, at vi stiller spørgsmålet forkert. Hvis vi i stedet spørger, om der ikke findes eksempler på, at inddragelsen faktisk er lykkedes, bliver svaret mindre nedslående. Det viser sig, at en række af de etniske minoriteter i Århus og Københavns Kommune har en meget høj valgdeltagelse, og samtidig er de etniske minoriteter snarere over- end underrepræsenteret i byrådene i de to byer. Specielt de tyrkiske kvinder har en overraskende høj valgdeltagelse og er meget inddraget også på andre områder.

Det gik meget stille for sig, da Danmark i 1981 tildelte udenlandske statsborgere politiske rettigheder i form af valgret til kommunale råd. I december 1978 nedsatte daværende indenrigsminister Knud Enggaard et udvalg med henblik på en revision af valglovene. Udvalget, der havde Overpræsident J. H. Zeuthen fra Københavns Overpræsidium som formand, bestod i øvrigt af embedsmænd fra ministerier og kommuner, en enkelt amtspolitiker og en juraprofessor. Udvalgets opgave var først og fremmest at foretage en teknisk gennemgang af valgreglerne, hvoraf den kommunale valglov gik helt tilbage til 1924. Da den socialdemokratiske mindretalsregering tiltrådte i november 1979, gav statsminister Anker Jørgensen i sin åbningsrede-gørelse udtryk for, at regeringen ville foretage en samlet overvejelse af gæstearbejdernes situation i landet og heri lade indgå muligheden for, efter svensk eksempel, at give gæstearbejdere med længere tids ophold i Danmark ret til at deltage i kommunale valg. Indenrigsministeriet anmodede i forlængelse heraf det allerede siddende udvalg om at behandle også dette spørgsmål.

Embedsmandsudvalget konkluderede i sin betænkning, at

„synspunkterne for at lade udlændinge deltage under visse betingelser i kommunale valg, skønnes således at måtte tillægges en større vægt end de modstående synspunkter“ (Betænkning nr. 903, 1980).

Denne konklusion blev uden yderligere diskussion overtaget af regeringen, som i december 1980 fremsatte forslag om at ændre den kommunale valglov, herunder at give indvandrere valgret efter tre års ophold (opholdstilladelse) i Danmark. Den 24. marts 1981 vedtog Folketinget så loven med den foreslåede udvidelse af valgretten.

Ikke alle Folketingets partier kunne tilslutte sig forslaget, men det havde dog et komfortabelt flertal bag sig. Ved fremlæggelsen motiverede den socialdemokratiske indenrigsminister Henning Rasmussen forslaget således:

„Det er regeringens opfattelse, at den virksomhed, der finder sted i kommunerne, er af en så indgribende betydning for indvandrerne, at det er rimeligt, at de allerede på et forholdsvis tidligt tidspunkt efter indvandringen får adgang til aktivt at deltage i det politiske liv i kommunen og dermed få mulighed for at øve indflydelse på deres daglige livsvilkår. Regeringen finder endvidere, at en sådan ad-

Lise Togeby

Som man råber i skoven

Den hidtidige forskning i indvandrernes inddragelse i samfundslivet i de nordiske lande har tegnet et ensartet bedrøveligt billede. De etniske minoriteter deltager langt mindre i både valgene og i andre former for politisk aktivitet end den indfødte befolkning. Men måske skyldes det, at vi stiller spørgsmålet forkert. Hvis vi i stedet spørger, om der ikke findes eksempler på, at inddragelsen faktisk er lykkedes, bliver svaret mindre nedslående. Det viser sig, at en række af de etniske minoriteter i Århus og Københavns Kommune har en meget høj valgdeltagelse, og samtidig er de etniske minoriteter snarere over- end underrepræsenteret i byrådene i de to byer. Specielt de tyrkiske kvinder har en overraskende høj valgdeltagelse og er meget inddraget også på andre områder.

Det gik meget stille for sig, da Danmark i 1981 tildelte udenlandske statsborgere politiske rettigheder i form af valgret til kommunale råd. I december 1978 nedsatte daværende indenrigsminister Knud Enggaard et udvalg med henblik på en revision af valglovene. Udvalget, der havde Overpræsident J. H. Zeuthen fra Københavns Overpræsidium som formand, bestod i øvrigt af embedsmænd fra ministerier og kommuner, en enkelt amtspolitiker og en juraprofessor. Udvalgets opgave var først og fremmest at foretage en teknisk gennemgang af valgreglerne, hvoraf den kommunale valglov gik helt tilbage til 1924. Da den socialdemokratiske mindretalsregering tiltrådte i november 1979, gav statsminister Anker Jørgensen i sin åbningsrede-gørelse udtryk for, at regeringen ville foretage en samlet overvejelse af gæstearbejdernes situation i landet og heri lade indgå muligheden for, efter svensk eksempel, at give gæstearbejdere med længere tids ophold i Danmark ret til at deltage i kommunale valg. Indenrigsministeriet anmodede i forlængelse heraf det allerede siddende udvalg om at behandle også dette spørgsmål.

Embedsmandsudvalget konkluderede i sin betænkning, at

„synspunkterne for at lade udlændinge deltage under visse betingelser i kommunale valg, skønnes således at måtte tillægges en større vægt end de modstående synspunkter“ (Betænkning nr. 903, 1980).

Denne konklusion blev uden yderligere diskussion overtaget af regeringen, som i december 1980 fremsatte forslag om at ændre den kommunale valglov, herunder at give indvandrere valgret efter tre års ophold (opholdstilladelse) i Danmark. Den 24. marts 1981 vedtog Folketinget så loven med den foreslåede udvidelse af valgretten.

Ikke alle Folketingets partier kunne tilslutte sig forslaget, men det havde dog et komfortabelt flertal bag sig. Ved fremlæggelsen motiverede den socialdemokratiske indenrigsminister Henning Rasmussen forslaget således:

„Det er regeringens opfattelse, at den virksomhed, der finder sted i kommunerne, er af en så indgribende betydning for indvandrerne, at det er rimeligt, at de allerede på et forholdsvis tidligt tidspunkt efter indvandringen får adgang til aktivt at deltage i det politiske liv i kommunen og dermed få mulighed for at øve indflydelse på deres daglige livsvilkår. Regeringen finder endvidere, at en sådan ad-

gang vil styrke indvandrernes samhørighed med det danske samfund" (Folketingstidende, 1980-81, sp. 4041).

Forslaget og motiveringen fandt støtte hos Socialdemokratiet, Det radikale venstre, CD, SF, Venstresocialisterne, Retsforbundet og Kristeligt Folkeparti.

Imod stemte Venstre, Konservative og Fremskridtspartiet. De konservative argumenterede for, at statsborgerskab og valgret burde følges ad, Venstre mente, at regler om at tildele udenlandske statsborgere valgret burde være gensidige, og det var de ikke i det foreliggende tilfælde, mens Fremskridtspartiet først og fremmest hæftede sig ved de praktiske problemer, der ville opstå, når ikke-dansktalende indvandrere skulle deltage i byrådenes arbejde (skulle der være tolk til stede ved byrådsmøderne, skulle alle dokumenter oversættes til urdu osv.?). Dertil kom, at man ikke ønskede at give valgret til de udlændinge, der „både sprogligt og kulturelt står os meget fjernt“ (Folketingstidende, 1980-81: sp. 4942-4979, 7490-7503, 8423-8442).

Alt i alt var debatten i Folketinget dog meget afdæmpet og handlede nok så meget om hvor mange stillere, der skulle kræves for at opstille til kommunalvalget, som om udvidelsen af valgretten. Indvandrene selv blandede sig ikke i debatten, der i det hele taget aldrig nåede ud over folketingssalen. Så var debatten i Sverige i midten af 1970'erne alligevel mere omfattende (Hammar, 1979). Det er interessant, at man har kunnet gennemføre konstitutionelle ændringer og tildele nye grupper politiske rettigheder under så liden opmærksomhed og så ringe kamp.

I langt de fleste lande i Europa har udenlandske statsborgere del i både de

civile og sociale rettigheder (jf. Marshall, 1953), men det er kun de færreste lande, der har givet indvandrerne del i de politiske rettigheder. Irland tildelede som det første land i Europa udenlandske statsborgere valgret til kommunale valg i 1963, i 1976 fulgte Sverige efter, i 1981 Danmark, i 1982 Norge og i 1985 Holland. Men siden er der ikke kommet flere lande til. New Zealand er det eneste land i verden, der har tildelt indvandrere valgret også til nationale valg.

Motivet til at tildele udenlandske statsborgere valgret var at give dem mulighed for at tage aktivt del i det politiske liv, at øve indflydelse på deres daglige livsvilkår og at styrke deres samhørighed med det danske samfund. Spørgsmålet er, om dette er lykkedes. De fleste analyser både her i landet og i andre lande konkluderer, at det er det ikke (Bäck og Soininen, 1996; Fennema og Tillie, 1999; Togeby, 1999a). De etniske minoriteter deltager langt mindre i både valgene og andre former for politisk aktivitet end den indfødte befolkning.

Men måske stiller vi spørgsmålet forkert. Hvis vi nu i stedet for at spørge, om indvandrerne deltager lige så meget eller mindre end danskerne, spurgte, om der ikke findes eksempler på, at det faktisk er lykkedes at inddrage indvandrerne i det politiske liv, så kunne det være, at også svaret blev et andet.

Der vil i denne artikel blive set på indvandrere og flygtninges deltagelse i det politiske liv i Danmark, herunder på deres deltagelse i de kommunale valg. Der vil også blive inddraget oplysninger om de andre nordiske lande, først og fremmest om Sverige, hvor spørgsmålet er bedre belyst end i Danmark.

Migrationen

Når spørgsmålet om udenlandske statsborgeres politiske rettigheder overhovedet bliver stillet, skyldes det de senere års migrationsbevægelser. De nordiske lande har længe kunnet karakteriseres som meget fuldkomne nationalstater. Går vi blot 30 år tilbage, havde eksempelvis stort set alle, der levede i Danmark, dansk statsborgerskab, og de var også født i Danmark. Samtidig levede der kun meget få danskere uden for Danmarks grænser. Hvad det første angår, er det imidlertid ved at ændre sig. I dag har små 5 pct. af Danmarks indbyggere udenlandsk statsborgerskab, og små to pct. af de danske statsborgere er født i udlandet af udenlandske forældre, men har siden fået dansk statsborgerskab. I Københavns Kommune har ikke mindre end 16 pct. af indbyggerne enten udenlandsk statsborgerskab eller er født i udlandet.

En lignende udvikling er sket i de andre nordiske lande – bortset fra Island. Hurtigst er det gået i Sverige. Her udgør de udenlandske statsborgere og de udenlandsk fødte i dag tilsammen 12 pct. af indbyggerne. Mindst er der sket i Finland, hvor det tilsvarende tal ligger omkring 2 pct.

Demokratisk teori har altid taget udgangspunkt i nationalstaten og i statens borgere. Der kræves medlemskab af staten for at have del i de rettigheder, der tilkommer folket. Dette kan umiddelbart forekomme naturligt, men det bliver i stigende grad problematisk, når der inden for et lands grænser bor mennesker, der gennem flere generationer har opholdt sig i landet, men som alligevel ikke har ønsket eller ikke har kunnet opnå statsborgerskab. Hermed skabes der en stadig større gruppe af mennesker, der permanent er holdt uden

for indflydelse på de beslutninger, der vedrører deres egen tilværelse. Indvandringen bliver dermed en demokratisk udfordring for Europas lande.

Den normative udfordring

Når man skal diskutere den normative udfordring, som indvandringen stiller os over for, kan det være en god ide at tage udgangspunkt i nogle af de overvejelser, som er foregået inden for kvindeforskningen. Helga Hernes (1987) har peget på, at der findes tre grunde til, at kvinder bør deltage på lige fod med mænd i udformningen af politiske beslutninger. For det første vil det være mere retfærdigt, for det andet har kvinder andre erfaringer, som de kan bidrage med, og for det tredje har mænd og kvinder forskellige interesser, der alle bør være repræsenteret. De samme argumenter kan fremføres for indvandrernes deltagelse i den politiske proces. Det er således også karakteristisk, at Anne Philips i sin bog *The Politics of Presence* (1995) under et skriver om køn og etnicitet.

Det, der adskiller spørgsmålet om inddragelsen af indvandrerne fra spørgsmålet om inddragelsen af kvinderne, er, at denne gang bliver der sat spørgsmålstegn ved nationalstaten som den naturlige ramme om demokratiet. Den teoretiker, der klarest har set problemet om de demokratiske staters udelukkelse af „ikke-borgere“ i øjnene, er Robert A. Dahl i bogen *Democracy and its Critics* (1989). Her stiller han meget præcist spørgsmålet om, hvad det er for et folk, der skal styre i et folkestyre. Dahls overvejelser kan derfor være en hensigtsmæssig ramme for at diskutere netop indvandrernes inddragelse i det demokratiske liv.

Dahl udvikler først de grundlæggende forudsætninger, som må gælde i ethvert samfund, hvor der skal tages kollektivt bindende beslutninger. Blandt de vigtigste er, at sådanne beslutninger bør træffes af samfundets medlemmer. Og medlemmer af et samfund er alle de personer, der er bundet af beslutningerne. Undtaget herfra er kun børn, tilfældige forbirejsende og mentalt syge. I modsætning til tilfældige turister er indvandrere lige så bundet af samfundets beslutninger som statens egne borgere. Det må derfor følge, at også indvandrere skal have del i medborgerskabet, uanset om de har statsborgerskab i det ene eller det andet land. Dahl taler om, at der må gælde et „principle of inclusion“.

Afstanden mellem „dem“ og „os“

Når man spørger til indvandrernes medborgerskab i det danske samfund drejer det sig i forlængelse af Robert A. Dahl både om deres formelle politiske rettigheder og om deres faktiske anvendelse af disse rettigheder. Foruden retten til at deltage i kommunale valg besidder udenlandske statsborgere de samme civile rettigheder som danske statsborgere. De kan således påberåbe sig forfatningens regler om tale- og forsamlingsfrihed, de kan være medlemmer af fagforeninger og politiske partier, og de kan blive indvalgt i forældreråd, skolebestyrelser og boligforeningernes bestyrelser. De kan også danne deres egne foreninger, der kan gøre krav gældende over for de danske myndigheder. Og endelig er der i mange kommuner i forlængelse af integrationsloven fra 1998 ved at blive oprettet integrationsråd til varetagelse af de etniske minoriteters specielle interesser. Valgret til Folketinget er antagelig den eneste politiske

rettighed, som indvandrere og flygtninge er afskåret fra. Men hvor reelle er alle disse mange formelle rettigheder?

Vi kan starte med at se på valgdeltagelsen. Ved det første indvandrervalg i Sverige i 1976 brugte 60 pct. af de valgberettigede udenlandske statsborgere deres stemme. Det var en væsentligt lavere valgdeltagelse end den svenske befolknings, og det blev opfattet som meget skuffende (Hammar, 1979). Ikke desto mindre er valgdeltagelsen blandt udenlandske statsborgere i Sverige faldet for hvert nyt kommunalvalg, og den var i 1998 nede på 38 pct. Situationen er ikke meget forskellig i Danmark og Norge (Kval og Bjørklund, 1996). Dog ser det overraskende nok ud til, at valgdeltagelsen er noget højere i Danmark end i de to andre lande - og også højere end i Holland (Fennema og Tillie, 1999).

Værre står det imidlertid til, når man ser på indvandrernes repræsentation. I Sverige, hvor der faktisk sidder forholdsvist mange indvandrere i de kommunale råd, har man beregnet, at indvandrerne, når man ser bort fra danskere, finner og nordmænd, kun har en repræsentation, som svarer til 30 pct. af, hvad de ville være berettiget til ved en ligelig repræsentation (Bäck, 1999). I Danmark svarer indvandrernes repræsentation snarere til 10 pct. af, hvad en ligelig repræsentation ville tilsige.

Tilsvarende forholder det sig med indvandrernes deltagelse i andre del af samfundslivet. Analyser fra Sverige viser, at 2. generationsindvandrere kun halvt så ofte er medlem af politiske partier som indfødt svenskere. Endnu sjældnere er de naturaliserede 1. generationsindvandrere medlemmer, og sjældnere endnu de udenlandske statsborgere. Tilsvarende forholder det sig med andre foreninger. Færre indvandrere er med-

lemmer af fagforeninger og færre er medlemmer af sportsklubber (Micheletti, 1996). Situationen er nogenlunde den samme i Danmark (Togeby, 1999a). Og i både Danmark og Sverige gælder det, at kun omkring 20-25 pct. af indvandrere er medlemmer af egentlige indvandrerforeninger. Hvis Putnam (1992) har ret i, at foreningslivet er skolen for demokratiet, har indvandrerne færre muligheder for at udvikle demokratiske færdigheder end den øvrige befolkning.

I forlængelse heraf tyder undersøgelser fra Danmark på, at kun få indvandrere besidder de sociale ressourcer, som er nødvendige for at kunne deltage aktivt i samfundets beslutningsprocesser. Kun en lille del af indvandrerne læser dagligt danske aviser, forholdsvis mange har større eller mindre problemer med det danske sprog, og mod halvdelen vil have problemer med at formulere et brev til en offentlig myndighed, og den sociale kapital, der består i at have tillid til andre mennesker, er langt mindre udbredt blandt indvandrere end blandt danskere (Togeby, 1999a).

At kun de færreste indvandrere indgår som aktive medspillere i det politiske liv i de nordiske lande, modsvares endelig af, at deres deltagelse faktisk heller ikke er ønsket af de indfødte befolkninger. Et fuldt medborgerskab forudsætter naturligvis, at man accepteres som ligeberettiget deltager i processen af de andre medlemmer af fællesskabet. Oplever man ikke denne accept, er man antagelig også mindre tilbøjelig til at bidrage aktivt til de fælles beslutninger. Undersøgelser viser, at for de fleste danskere går grænsen lige præcis ved de politiske rettigheder. Et betydeligt flertal støtter, at indvandrerne skal have del i såvel civile som sociale rettigheder, men grænser sættes ved

valgretten. Selvom indvandrene nu har haft valgret i Danmark i snart 20 år, og selvom man i spørgsmålsformuleringen gør opmærksom herpå, er det kun 44 pct., der mener, at det er rimeligt at indvandrere får valgret i Danmark efter tre års ophold. Flertallet ønsker ikke indvandrernes deltagelse i politiske valg (Togeby, 1999a).

Der er langt fra Robert A. Dahls „principle of inclusion“ til hverdagen i de nordiske lande. Det svenske demokrataråds rapport fra 1998 (Pettersson et al., 1998) konkluderer endda, at udviklingen går i den forkerte retning. Afstanden mellem indvandrerne og den indfødte befolkning øges i stedet for at mindskes.

Men så alligevel:

De kommunale valg

Når man læser den begrænsede litteratur, der findes om indvandrernes medborgerskab i de nordiske lande, kan man få det indtryk, at billedet er ensartet gråt. Mønsteret er det samme i alle de nordiske lande, og det er stort set det samme, uanset om man taler om indvandrere eller flygtninge, og uanset hvilket land de kommer fra. Konklusionen bliver derfor let, at årsagerne må findes enten i nogle meget grundlæggende strukturelt bestemte undertrykkelsesrelationer eller i næsten primordiale kulturelle forhold.

Ser man nærmere efter, viser det sig imidlertid, at forholdene ikke er så ensartede grå, som man umiddelbart kan få indtryk af. Der er klare eksempler på, at der blandt indvandrere foregår en selvorganisering, der giver sig udslag i en forholdsvis høj politisk aktivitet.

Det er i denne situation vigtigt, at vi lærer af erfaringerne fra kvindeforsk-

ningen og ikke gentager de fejl, som den tidlige kvindeforskning begik. Det er vigtigt, at vores forskning i indvandrernes medborgerskab ikke bliver til „elendighedsforskning“, hvor vi kun identificerer svaghederne og udelukkelsen. Det er vigtigt, at vi ikke kun ser på indvandrerne som ofre for undertrykkelse, men også som aktører i deres eget liv. Og det er vigtigt at vi ikke forfalder til en essentialisme, hvor hovedforklaringen bliver uovervindelige kulturelle forskelle mellem dem og os. Jeg tror det er vigtigt, at vi stiller det politisk helt ukorrekte spørgsmål, om der ikke også er nogen ting, der fungerer rigtig godt.

Jeg vil derfor nu fremdrage nogle eksempler på, at der faktisk er sket en

„empowerment“ af indvandregrupperne, for igen at bruge et udtryk fra kvindeforskningen, dvs. nogle eksempler på, at ikke alt er den rene elendighed.

Det første eksempel er hentet fra en undersøgelse af valgdeltagelsen i Danmark ved kommunalvalgene i 1997. Det er en registerbaseret totalundersøgelse af alle valgberettigede i København og Århus. I alt indgår der omkring 74.000 personer med udenlandsk baggrund i undersøgelsen.¹ Som det fremgår af tabel 1, er der store variationer i valgdeltagelsen både mellem København og Århus og indbyrdes mellem de etniske grupper i hver af de to byer. Således viser det sig i København, at valgdeltagelsen blandt pakistanerne, der er den

Tabel 1. Valgdeltagelsen i forskellige etniske grupper i Århus og København ved kommunalvalget i november 1997. Pct.

Herkomst	København	Århus	Herkomst	København	Århus
Danmark	61	72	Marokko	39	
Pakistan	61	(73)	Etiopien	39	
Tjekkoslavakiet	48		Filippinerne	36	
Tyrkiet	47	73	Jordan	31	
Ghana	46		Ex-Jugoslavien	30	
Algeriet	45		Somalia	28	54
Brasilien	44		Ægypten	26	
Indien	43		Libanon	25	44
Chile	43		Vietnam	25	43
Ungarn	43		Thailand	23	
Sovjetunionen	43		Kina	21	
Iran	42	47	Tunis	20	
Polen	41	46	Alle 3. lande	35	50
Irak	40	43	I alt	58	71

Kommentar: I Århus er de nationale grupper defineret ved herkomst, dvs. at man tilhører en national gruppe, hvis man enten har landets statsborgerskab eller ens forældre er født i landet. I København er de nationale grupper defineret ved, at man enten har landets statsborgerskab eller er født i landet. Landene er opført i rækkefølge efter deres valgdeltagelse i København. Der er kun vist valgdeltagelsen for grupper, der udgør mindst 200 personer, bortset fra pakistanerne i Århus, som kun omfatter 86 personer. Grupper med mere end 1000 personer er vist med fed skrift. Tabellen omfatter alle større nationale grupper fra de såkaldte 3. lande, bortset fra Israel og Sydkorea.

største indvandrerggruppe (ca. 3.700 valgberettigede), er lige så høj som valgdeltagelsen blandt indfødte danskere. Samtidig viser det sig i Århus, at valgdeltagelsen blandt tyrkere (ca. 1.800 valgberettigede), der er den største indvandrerggruppe, er lige så høj som valgdeltagelsen blandt indfødte danskere.

Det viser sig videre, at i begge disse grupper er valgdeltagelsen lige høj, uanset om indvandrerne har dansk statsborgerskab eller henholdsvis pakistansk og tyrkisk statsborgerskab. Og det viser sig endelig, at valgdeltagelsen er noget højere blandt dem, der bor i ghetto-lignende beboelsesområder, end blandt dem, der bor mere spredt. Der kan ikke være nogen tvivl om, at vi her står over for eksempler på en kollektiv mobilisering af bestemte etniske grupper (jf. Verba, Nie og Kim, 1978). Og denne kollektive mobilisering er antagelig forklaringen på, at valgdeltagelsen blandt indvandrere i Danmark er noget højere end valgdeltagelsen blandt indvandrere i for eksempel Sverige.

Men hvorfor foregår der en politisk mobilisering i Danmark og ikke i Sverige? Forklaringen er formodentlig den forskellige „political opportunity structure“, som man taler om inden for forskningen i sociale bevægelser (Eisinger, 1973; Kitschelt, 1986) - i dette tilfælde de forskellige valgordninger i de to lande. I Danmark holdes der for det første, i modsætning til i Sverige, kommunalvalg og folketingsvalg på to forskellige dage, hvilket skaber større opmærksomhed omkring kommunalvalgene. For det andet betyder de særlig personvalgsregler i Danmark, at der skal meget få stemmer til for at få de sidste kandidater valgt på de store partiers lister i de store byer. Som eksempel kan man tage den socialdemokratiske liste i Århus

Kommune. Her fik Socialdemokratiet ved valget i 1993 67.021 stemmer og vandt 15 mandater, og det yderste mandat blev vundet på 426 personlige stemmer (jf. Elklit, 1997: 29ff.). Det er derfor forholdsvis let at få pakistanere og tyrkere valgt til byrådene i København og Århus, og der er derfor også stærke incitamenters for indvandrerne til at mobilisere omkring de kommunale valg (Toegeby, 1999b).

Denne særlige „opportunity structure“ får også konsekvenser for sammensætningen af byrådene i Århus og København. Mens det for hele Danmark og for alle grupper med udenlandsk baggrund gælder, at de kun har en tiendedel af de repræsentanter, som de skulle have ved en ligelig fordeling (tabel 2), så er de egentlige indvandrer- og flygtningegrupper overrepræsenteret i såvel København som Århus byråd. Begrænser vi os til den del af de valgberettigede, der stammer fra de såkaldte 3. lande, dvs. alle lande uden for EU, de nordiske lande og Nordamerika, gælder det for Københavns Kommune i 1997, at 8 pct. af de valgberettigede kommer fra 3. lande, mens 11 pct. af medlemmerne af borgerrepræsentationen gør det. I Århus Kommune kommer 5 pct. af de valgberettigede fra 3. lande, mens 6,5 pct. af byrådsmedlemmerne gør det.

Forklaringen herpå er, at valgordningen giver partierne incitamenters til at opstille indvandrer kandidater på deres lister. Og faktisk bor omkring en tredjedel af de udenlandske statsborgere i Danmark enten i Københavns eller Århus Kommuner. Når indvandrerne i hele Danmark på trods af de favorable valgordninger alligevel er så dårligt repræsenteret i de kommunale råd, skyldes det blandt andet bosætningsmønstrene. I de tyndt befolkede områder, hvor der

Tabel 2. De etniske minoriteters repræsentation i kommunale råd

	Antal kommunalbestyrelsesmedlemmer	Heraf med baggrund i 3. lande	3. landes repræsentanter i pct. af alle repræsentanter	Valgberettigede fra 3. lande i pct. af alle valgberettigede*
<i>Alle kommuner</i>	4.685	22	½	5½
København	55	6	11	8
Kommuner, hvor valgberettigede fra 3. lande udgør mindst 6 pct. af de valgberettigede	133	8	6	8
Hvor de udgør 4-5 pct. af de valgberettigede	337	7	2	4½
Hvor de udgør mindre end 4 pct. af de valgberettigede	4160	1	2/100	1

* Dette er, bortset fra Københavns kommune, skønnede tal, da der ikke i øjeblikket findes en præcis opgørelse over andelen valgberettigede med baggrund i 3. lande.

Kommentar: Når grænsen er sat ved 6 procent skyldes det, at den gennemsnitlige størrelse på en kommunalbestyrelse er 17 personer, hvilket betyder at der går ca. 6 procent af befolkningen til et mandat.

vælges mange kommunalbestyrelsesmedlemmer, bor der stort set ingen indvandrere, mens der sammenlagt kun vælges meget få kommunalbestyrelsesmedlemmer i de store byer, hvor der bor mange indvandrere. Og det er jo ikke særlig underligt, at der ikke vælges kommunalbestyrelsesmedlemmer med etnisk baggrund i de kommuner, hvor mindre end 1 pct. af indbyggerne tilhører de etniske minoriteter.

Vender vi os derefter til indvandrernes valgdeltagelse i Sverige, så har der specielt efter det sidste valg været megen bekymring over den lave og falden-

de valgdeltagelse blandt indvandrerne. Og de bekymringer er berettigede. Men det interessante er, at vi kun hører om valgdeltagelsen blandt de udenlandske statsborgere, vi hører stort set aldrig om valgdeltagelsen blandt de mange naturaliserede svenskere. I en analyse, der er foretaget af Mauricio Rojas (1999), inddrages imidlertid også de naturaliserede svenske medborgere. Og her viser det sig, at valgdeltagelsen er forholdsvis høj, kun 10 procentpoint under den samlede valgdeltagelse i Sverige. Samtidig har valgdeltagelsen i denne gruppe været stigende fra valg til valg og efter-

slæbet dermed aftagende. Dette resultat bliver jo specielt interessant, når man tager i betragtning, at Sverige har nogle af de mest lempelige naturaliseringsregler i Europa og samtidig Europas højeste naturaliseringsrate (Clarke et al., 1998). Blandt de udenlandske statsborgere i Sverige er der en betydelig overrepræsentation af helt nyttilkomne flygtninge og af personer, der af den ene eller anden grund ikke ønsker en fuld inddragelse i det svenske samfund. Man får derfor i Sverige en meget stor forskel i valgdeltagelsen blandt naturaliserede og ikke-naturaliserede indvandrere. Hvor der i Danmark blandt flere etniske grupper foregår en kollektiv mobilisering i forbindelse med kommunalvalgene, er det dominerende træk i Sverige den individuelle mobilisering, der symboliseres ved erhvervelsen af svensk statsborgerskab.

Men så alligevel: De tyrkiske kvinder

Det andet eksempel, jeg vil præsentere, er resultater fra en række mindre undersøgelser, der blandt andet omfatter tyrkiske kvinder. De tyrkiske kvinder er særlig interessante, fordi de for de fleste danskere fremstår som typeeksemplet på den tunge, svært integrerbare indvandrergruppe, hvor specielt de unge kvinder bliver holdt borte fra kontakt med det danske samfund.

En undersøgelse af unge 2. generationsindvandrere² giver et helt andet billede af den tyrkiskfødte ungdom, specielt når man som i tabel 3 sammenligner med jævnaldrende danskere. Valgdeltagelsen ligger kun lidt lavere end danskernes.³ Der er lige så mange eller få blandt tyrkerne, der er medlemmer af politiske partier. Tyrkerne er

oftere medlemmer af en fagforening, og de deltager oftere i møder i fagforeningerne. Der er ikke store forskelle med hensyn til græsrodsaktiviteten, og 2. generationsindvandrere tager lige så ofte kontakt til politikere som danskere, ligesom de også mener sig i stand til at skrive et brev med en klage, hvis de bliver dårligt behandlet af myndighederne. De unge tyrkiske 2. generationsindvandrere læser sjældnere danske aviser end de jævnaldrende danskere, men de gør det langt oftere end 1. generationen.⁴ De giver udtryk for noget større vanskeligheder med at følge med i kommunalpolitikken og folketingspolitikken end danske unge, men for færre problemer med at følge med i politikken i EU. De unge 2. generations indvandrere har stadigvæk mindre social kapital i form af tillid til andre mennesker end jævnaldrende danskere, men de har betydelig større medmenneskelig tillid end 1. generationsindvandrere. Og på de fleste af de nævnte områder er der ikke store forskelle i deltagelsesniveauet mellem de unge mænd og de unge kvinder af tyrkisk oprindelse.

At der foregår en form for „empowerment“ af de tyrkiske kvinder i Danmark, lader sig videre vise ved hjælp af den tidligere nævnte registerbaserede undersøgelse af valgdeltagelsen i Århus og Københavns Kommuner. Fordelen ved denne undersøgelse er for det første, at der indgår et meget stort antal personer fra hver etnisk gruppe, og for det andet, at der er tale om en registrering af den faktiske valgdeltagelse uden de problemer, der knytter sig til surveyundersøgelseres overrapportering. I Århus Kommune, hvor tyrkernes valgdeltagelse generelt er en smule højere end danskernes, har de yngre tyrkiske kvinder en højere valgdeltagelse end både

Tabel 3. Politisk deltagelse blandt 28-36 årige, opdelt på etnisk gruppe og køn. Pct.

	1. generations indvandrere af tyrkisk oprindelse 25-40 år		2. generations indvandrere af tyrkisk oprindelse 28-36 år		Danskfødte danskere 28-36 år	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Stemt ved folketingsvalg (blandt de valgberettigede)	-	-	77	81	89	86
Stemt ved kommunalvalg	77	83	77	73	90	85
Medlem af et politisk parti	-	-	4	6	5	3
Medlem af fagforening	86	66	89	86	72	76
Deltager i møder i fagforening	38	46	39	48	32	43
Tillidsposter i fagforening	-	-	3	2	4	2
Deltaget i forening for etniske minoriteter	31	12	43	20	-	-
Skrevet under på underskriftindsamling	-	-	24	18	29	33
Støttet med penge	-	-	7	6	22	25
Deltager i offentlige møder	-	-	17	13	23	14
Deltaget i demonstrationer	-	-	13	13	7	6
Kontaktet en politiker	-	-	19	10	15	11
Skrevet artikler eller læserbreve	-	-	12	5	4	5
Kan skrive et brev med klage	26	22	83	75	82	79
Eller kender nogen, der kan hjælpe	93	97	97	92	96	96
Ser danske nyheder stort set hver dag	44	54	77	76	-	-
Læser danske aviser stort set hver dag	31	7	55	41	-	-
Let at følge med i kommunalpolitik	-	-	49	35	61	49
Let at følge med i folketingspolitik	-	-	43	27	66	45
Let at følge med i EU-politik	-	-	31	21	28	12
Mener, man kan stole på de fleste	7	0	25	24	49	45
Mener, man ubetinget skal opretholde egne vaner og livsformer	26	27	16	10	-	-
N	55	41	130	127	varierende	

Oplysningerne om 1. generations indvandrere er fra Diskriminationsundersøgelsen, 1998 (Møller og Togeby, 1999). Oplysningerne om 2. generations indvandrere er fra Undersøgelsen af indvandreres medborgerskab, 1999. Oplysningerne om de danskfødte danskere er fra en række nyere landsdækkende surveyundersøgelser.

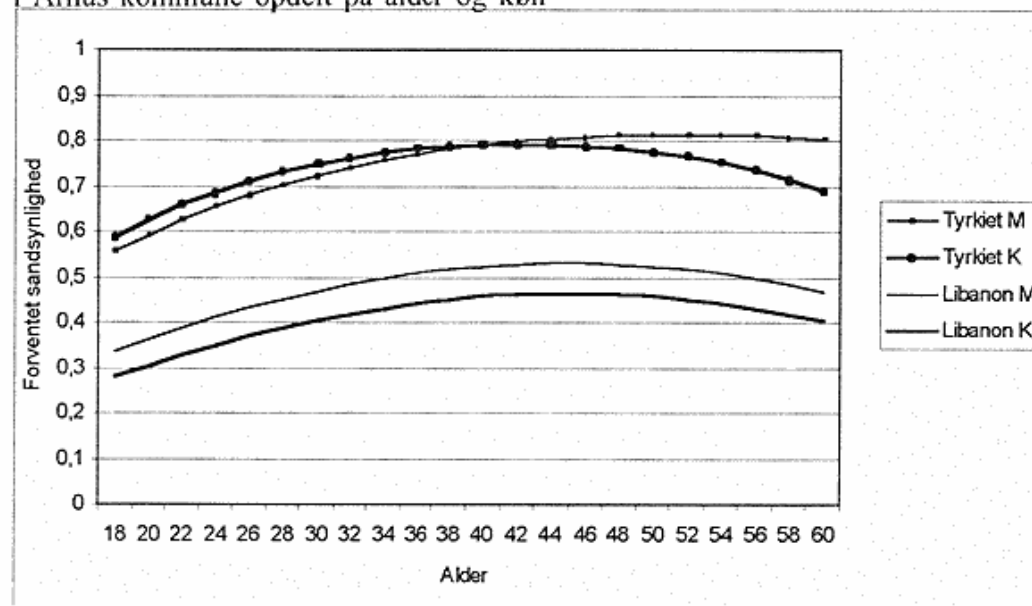
jævnaldrende tyrkiske mænd, jævnaldrende danske kvinder og jævnaldrende danske mænd. Figur 1 (jf. Togeby, 1999b) illustrerer dels de tyrkiske kvinders meget høje valgdeltagelse og dels forskellen mellem de tyrkiske og de libanesiske kvinders valgdeltagelse.⁵

I Århus Kommune er den kollektive mobilisering af den tyrkiske befolkningsgruppe meget stærk, hvilket betyder, at effekten af andre faktorer mindskes. Undersøger man i stedet den tyrkiske gruppe i København, hvor den kollektive mobilisering er svagere, kan man få et indtryk af, hvad der i øvrigt fremmer eller svækker de tyrkiske kvinders valgdeltagelse. Det drejer sig i hovedsagen om fire faktorer, nemlig alder, ægteskab, dansk statsborgerskab og bopæl. Som det fremgår af figur 2 og 3, er der en klar interaktion mellem alder og civilstand. For de gifte kvinder er der en stærk kurveliniær sammenhæng med alder, mens kurven for de ugifte stort set er uden sammenhæng med alder.

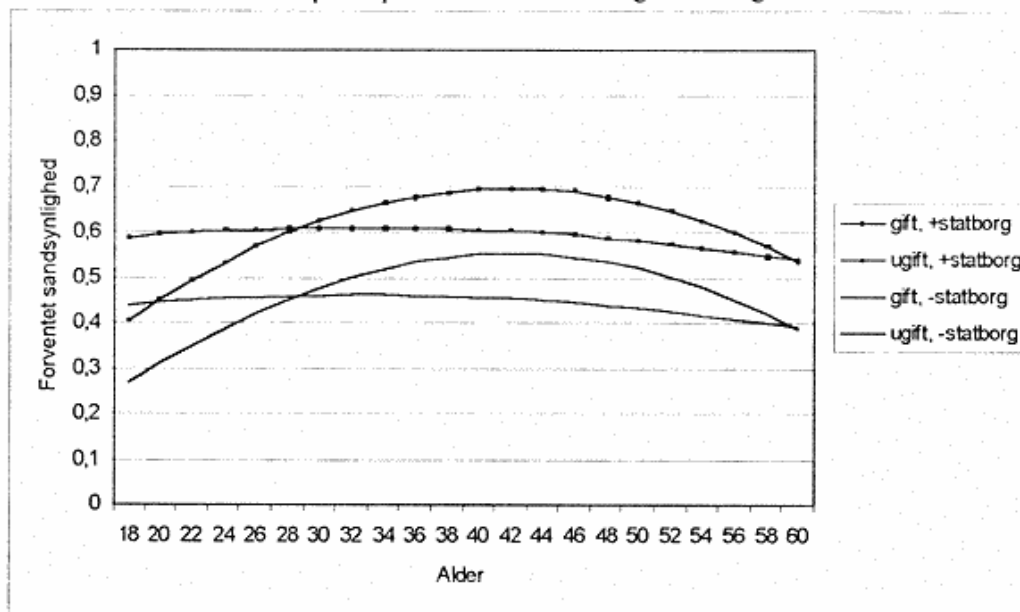
Det betyder altså, at man finder en forholdsvis høj valgdeltagelse blandt de unge ugifte tyrkiske kvinder. Samtidig viser figur 2, at der er en højere valgdeltagelse blandt de kvinder, der har fået dansk statsborgerskab, end blandt dem, der har bevaret deres tyrkiske statsborgerskab, og figur 3 viser, at der er en højere valgdeltagelse blandt de tyrkiske kvinder, der bor i de mere ghettoprægede områder i København, dvs. hvor der bor en stor andel tyrkere. Det ser således ud til, at både integrationen i det danske samfund og integrationen i det tyrkiske samfund har en positiv indvirkning på de tyrkiske kvinders valgdeltagelse.

Endelig viser nogle næsten samtidig foretagne surveyundersøgelser, at der for de tyrkiske kvinders vedkommende - i modsætning til de tyrkiske mænd - er en klar sammenhæng mellem politisk aktivitet og dagligdags integration i det danske samfund. Valgdeltagelsen stiger med øget uddannelse, øget ar-

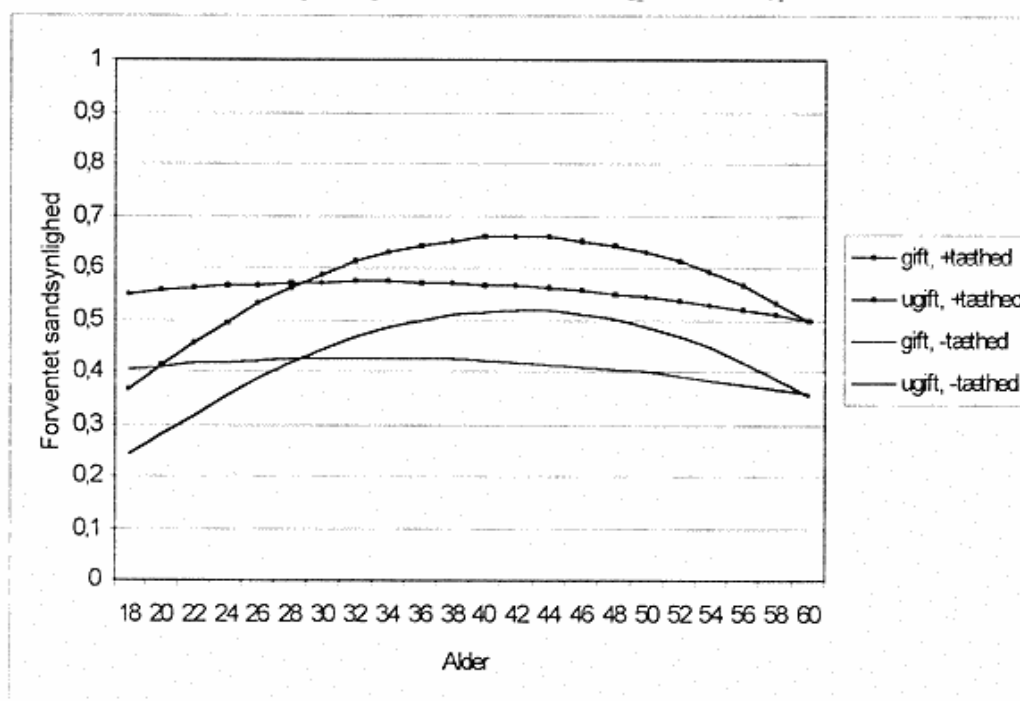
Figur 1. Valgdeltagelse ved kommunalvalget i 1997 blandt libanesere og tyrkere i Århus kommune opdelt på alder og køn

Figur 2. Valgdeltagelse ved kommunalvalget i 1997 blandt tyrkiske kvinder i Københavns kommune opdelt på alder, civilstand og statsborgerskab

Figur 3. Valgdeltagelse ved kommunalvalget i 1997 blandt tyrkiske kvinder i København kommune opdelt på alder, civilstand og andet af tyrkere i lokalområdet

bejdsmarkedsaktivitet, bedre dansk-kundskaber, større medieforbrug osv. (Togeby, 1999b).

De tyrkiske kvinder har således for det første en høj valgdeltagelse og for det andet varierer valgdeltagelsen med deres almindelige integration i det danske samfund. De yngre tyrkiske kvinder i Danmark er stik mod alle fordomme det bedste eksempel på, at tingene bevæger sig, det bedste eksempel på, at der ikke er tale om en udelukkelse fra det politiske liv, men snarere om et efterslæb af den art, som Rokkan (1970) beskrev i den norske periferi i begyndelsen af dette århundrede.

Min påstand er ikke, at der ingen problemer knytter sig til indvandrernes medborgerskab i de nordiske lande, men derimod at der er langt større variation, end vi har været tilbøjelige til at mene. Svaret på spørgsmålet om indvandrernes medborgerskab afhænger meget af, hvorledes vi stiller spørgsmålet, om vi søger efter elendigheden eller vi søger efter variation: Som man råber i skoven, får man svar!

Institutionernes betydning

Opgaven må derfor være at finde ud af, hvorfor det nogle gange går godt og andre gange går skidt. Der er inden for migrationsforskningen en stigende erkendelse af, at den modtagende stats institutioner har stor betydning for omfanget og arten af den deltagelse og selvorganisering, som indvandrergupperne udviser i forskellige lande. Den amerikanske politolog Yasemin Soysal (1994) har skrevet en bog om indvandrernes inddragelse i det politiske system i Tyskland, Frankrig, Holland, Sverige, Schweiz og Storbritannien og viser her, hvorledes integrationen af indvandrerne

følger de generelle principper, som de pågældende stater er opbygget efter. Den amerikanske sociolog Patrick R. Ireland (1994) har sammenlignet forholdene i to byer i Frankrig og to byer i Schweiz og vist, hvorledes indvandrernes politiske aktiviteter har været bestemt af dels de nationale politiske strukturer, dels de særlige forhold i de fire udvalgte byer. I begge tilfælde er konklusion, at det er værtssamfundets politiske institutioner mere end oprindelseslandets kulturelle traditioner, der er bestemmende for indvandrernes adfærd.

På samme måde har sammenligningerne af indvandrernes adfærd i Danmark og Sverige vist, hvorledes forskelle med hensyn til reglerne for naturalisering og forskelle med hensyn til valgordninger har betydning for indvandrernes adfærd. Den dansk-svenske sociolog Carl-Ulrik Schierup (1993) har yderligere peget på, at det svenske system med store økonomiske tilskud til etnisk afgrænsede indvandrerorganisationer og inddragelsen af disse organisationer i det korporative system har betydet, at indvandrerne i Sverige kun er svagt mobiliseret og kun har svage indbyrdes samarbejdsrelationer. Hvorimod indvandrerne i Danmark, der stort set har været overladt til sig selv, bedre har været i stand til at organisere sig på tværs af etniske grupper. Her er et område, hvor der næppe er tvivl om, at „institutions matter“.

At give indvandrere og flygtninge valgret til de kommunale råd i Danmark har antagelig været en af de mere positive integrationsfremmende foranstaltninger, en dansk regering har foretaget. Med de særlige regler i den kommunale valglov er der blevet skabt rammer for en inddragelse af i hvert fald

de større indvandrergrupper i det politiske liv i Danmark. Og vel er valgdeltagelse ikke alt, men vi ved fra deltagelsesforskningen, at politisk deltagelse virker kumulativt. Chancen for at man deltager på et område er større, hvis man allerede har deltaget på andre områder.

Nu er reglerne i den kommunale valglov jo ikke udtænkt med henblik på at skabe større integration af indvandrere. Man kan sige, at det er et lykkeligt sammentræf af tilfældige omstændigheder, at systemet fungerer så godt. Det er imidlertid vigtigt, at man i forbindelse med integrationsforanstaltninger nøje gennemtænker, hvilke incitamenter og hvilke begrænsninger der er indeholdt i forskellige institutionelle strukturer.

Man kan derfor godt være bekymret over den udformning, som de nye integrationsråd har fået. For det første angiver loven blot, at rådets medlemmer skal udpeges af kommunalbestyrelsen, og der er ingen mekanismer, der kan sikre, at medlemmerne også er repræsentative for indvandrere og flygtninge i kommunen. Hvis ikke kommunalbestyrelsen beslutter, at der skal udpeges repræsentanter gennem egentlige valg, sker der ikke med oprettelsen af integrationsrådene nogen aktiv inddragelse af større demokratiske beslutningsprocesser. Dernæst har integrationsrådene ingen formel kompetence - ikke engang høringsret i bestemte sager. Der er en stor fare for, at arbejdet i rådet vil føre til frustrationer og skuffelser for de deltagende indvandrere og i anden omgang til faldende engagement. De nye institutioner er altså blevet opbygget på en måde, der næppe virker fremmende på integrationen.

Artiklen er en revideret version af en forelæsning, der blev holdt ved åbningen af Nordisk Statskundskabskonference i Uppsala, august 1999.

Noter

1. Undersøgelsen er gennemført i samarbejde mellem Institut for Statskundskab, Århus Universitet og Århus og Københavns kommuner. Fra Institut for Statskundskab deltager Jørgen Elklit, Birgit Møller, Palle Svensson og Lise Tøgeby
2. De her viste resultater er hentet fra en endnu ikke publiceret undersøgelse af 2. generationsindvandrere, der er gennemført i foråret 1999 i samarbejde med Socialforskningsinstituttet.
3. Blandt både tyrkere og danskere er valgdeltagelsen formodentlig overvurderet, som den altid er i surveyundersøgelser. Specielt er de unge danskfødte mænds valgdeltagelse overdrevet.
4. Oplysningerne om 1. generationsindvandrere er hentet fra en undersøgelse af oplevet diskrimination, som Birgit Møller og Lise Tøgeby (1999) har gennemført for Nævnet for etnisk Ligestilling.
5. De beregninger, der ligger til grund for figur 1 og for de følgende figurer, er foretaget ved hjælp af logistisk regression. De „forventede sandsynligheder“ kan læses som pct. Kurven viser for hver af de fire grupper valgdeltagelsens sammenhæng med alder.

Litteratur

- Betænkning 903*, (1980).
- Bäck, Henry (1999). „Invandrarnas deltagande i det politiska livet“, *Invandrarskap och medborgarskap, Demokratirådets skrift*, SOU, nr. 13, pp. 33-47.
- Bäck, Henry og Soininen, Maritta (1996). *Invandrarna, demokratin och samhället. Om invandrarnas politiska deltagande i dagens Sverige*. Göteborg: Förvaltninghögskolans rapporter.
- Clarke, James, Elsbeth van Dam og Liz Gooster (1998). „New Europeans: Nationalisation

de større indvandrergrupper i det politiske liv i Danmark. Og vel er valgdeltagelse ikke alt, men vi ved fra deltagelsesforskningen, at politisk deltagelse virker kumulativt. Chancen for at man deltager på et område er større, hvis man allerede har deltaget på andre områder.

Nu er reglerne i den kommunale valglov jo ikke udtænkt med henblik på at skabe større integration af indvandrere. Man kan sige, at det er et lykkeligt sammentræf af tilfældige omstændigheder, at systemet fungerer så godt. Det er imidlertid vigtigt, at man i forbindelse med integrationsforanstaltninger nøje gennemtænker, hvilke incitamenter og hvilke begrænsninger der er indeholdt i forskellige institutionelle strukturer.

Man kan derfor godt være bekymret over den udformning, som de nye integrationsråd har fået. For det første angiver loven blot, at rådets medlemmer skal udpeges af kommunalbestyrelsen, og der er ingen mekanismer, der kan sikre, at medlemmerne også er repræsentative for indvandrere og flygtninge i kommunen. Hvis ikke kommunalbestyrelsen beslutter, at der skal udpeges repræsentanter gennem egentlige valg, sker der ikke med oprettelsen af integrationsrådene nogen aktiv inddragelse af større demokratiske beslutningsprocesser. Dernæst har integrationsrådene ingen formel kompetence - ikke engang høringsret i bestemte sager. Der er en stor fare for, at arbejdet i rådet vil føre til frustrationer og skuffelser for de deltagende indvandrere og i anden omgang til faldende engagement. De nye institutioner er altså blevet opbygget på en måde, der næppe virker fremmende på integrationen.

Artiklen er en revideret version af en forelæsning, der blev holdt ved åbningen af Nordisk Statskundskabskonference i Uppsala, august 1999.

Noter

1. Undersøgelsen er gennemført i samarbejde mellem Institut for Statskundskab, Århus Universitet og Århus og Københavns kommuner. Fra Institut for Statskundskab deltager Jørgen Elklit, Birgit Møller, Palle Svensson og Lise Togeby
2. De her viste resultater er hentet fra en endnu ikke publiceret undersøgelse af 2. generationsindvandrere, der er gennemført i foråret 1999 i samarbejde med Socialforskningsinstituttet.
3. Blandt både tyrkere og danskere er valgdeltagelsen formodentlig overvurderet, som den altid er i surveyundersøgelser. Specielt er de unge danskfødte mænds valgdeltagelse overdrevet.
4. Oplysningerne om 1. generationsindvandrere er hentet fra en undersøgelse af oplevet diskrimination, som Birgit Møller og Lise Togeby (1999) har gennemført for Nævnet for etnisk Ligestilling.
5. De beregninger, der ligger til grund for figur 1 og for de følgende figurer, er foretaget ved hjælp af logistisk regression. De „forventede sandsynligheder“ kan læses som pct. Kurven viser for hver af de fire grupper valgdeltagelsens sammenhæng med alder.

Litteratur

- Betænkning 903*, (1980).
- Bäck, Henry (1999). „Invandrarnas deltagande i det politiska livet“, *Invandrarskap och medborgarskap, Demokratirådets skrift*, SOU, nr. 13, pp. 33-47.
- Bäck, Henry og Soininen, Maritta (1996). *Invandrarna, demokratin och samhället. Om invandrarnas politiska deltagande i dagens Sverige*. Göteborg: Förvaltninghögskolans rapporter.
- Clarke, James, Elsbeth van Dam og Liz Gooster (1998). „New Europeans: Nationalisation

- and Citizenship in Europe", *Citizenship Studies*, 2, pp. 43-67.
- Dahl, Robert A. (1989). *Democracy and its Critics*, New Haven: Yale University Press.
- Eisinger, Peter K. (1973). „The conditions of Protest Behavior in American Cities“, *American Political Science Review*, Vol. 67, pp. 11-28.
- Elklit, Jørgen (1997). „Valgsystemet: Teori og praksis“ i Jørgen Elklit og Roger Buch Jensen (red.), *Kommunalvalg*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Fennema, Meindert og Jean Tillie (1999). „Political participation and political trust in Amsterdam: civic communities and ethnic networks“, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 25, No. 4, pp. 703-726.
- Folketingstidende* (1980-81).
- Hammar, Tomas (1979). *Det första invandrarvalet*, Stockholm: Liber Förlag.
- Hernes, Helga (1987). *Welfare States and Women Power. Essays in State Feminism*, Oslo: Norwegian University Press.
- Ireland, Patrick (1994). *The Policy Challenge of Ethnic Diversity – Immigrant Politics in France and Switzerland*, Cambridge: Harvard University Press.
- Kitschelt, Herbert P. (1986). „Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies“, *British Journal of Political Science*, Vol. 16, pp. 57-85.
- Kval, Karl-Eirik og Tor Bjørklund (1996). *Valgdeltagelse og partistemmegivning blandt utenlandske statsborgere ved kommunevalgene fra 1987 til 1995*, Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Marshall, T. H. (1953). *Class, Citizenship and Social Development*, Chicago: Chicago University Press.
- Micheletti, Michele (1996). „Den mångkulturella demokratin“, *Vägar in i Sverige*, pp. 9-27, SOU 1996: 55, Bilaga.
- Møller, Birgit og Lise Tøgeby (1999). *Oplevet diskrimination. En undersøgelse blandt etniske minoriteter*, København: Nævnet for Etnisk Ligestilling.
- Petersson, Olof, Jörgen Hermansson, Michele Micheletti, Jan Teorell og Anders Westholm (1998). *Demokrati og medborgerskap*, Stockholm: SNS Förlag.
- Phillips, Ann (1995). *The Politics of Presence*, Oxford: Clarendon Press.
- Rojas, Mauricio (1999). „Utanförskap och valdeltagande“, Upubliceret manuskript, Lunds Universitet.
- Putnam, Robert (1992). *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Rokkan, Stein (1970). *Citizens, Elections, Parties*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Schierup, Carl-Ulrik (1993). *På kulturens slagmark. Mindretal og størretal taler om Danmark*, Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu (1994). *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Tøgeby, Lise (1999a). „Et demokrati, som omfatter alle, der bor i Danmark?“ i Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen, Lise Tøgeby og Signild Vallgård (red.), *Den demokratiske udfordring*, København: Hans Reitzels Forlag.
- Tøgeby, Lise (1999b). „Migrants at the polls: an analysis of immigrant and refugee participation in Danish local elections“, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 25, No. 4, pp. 665-684.
- Verba, Sidney, Norman H. Nie og Jae-On Kim (1978). *Participation and Political Equality. A Seven-Nation Comparison*, Cambridge: Cambridge University Press.